

לשוננו לעם

קונטרסים צממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדן

מחזור יט (קונטרסים קפ"ג—קצ"ב)

תשכ"ח

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

הנהו פועל עומד ומובנו כנפעל: אין אתה גורד (=נגרר)
 אחר הרעה, ואין הרעה גוררת (=נגררת) אחריו.
 המובאה של דרשי ר' יוחנן במילון בן־יהודה: "אין
 אתה גורר הרעה ואין הרעה גוררת אחריו" היא מתחומא
 בובר (תזריע, יא, ולא תזריע, ט, של תנחומא הרגיל).
 צדק המחבר ד"ר י' בהט, שנפלה טעות במובאה במילון ב"י,
 אולם לא בסיפא כי אם ברישא: נשמטה תיבת אחר אחרי
 "אין אתה גורר". הפעלים גורר, גוררת כאן הם, כאמור,
 פעלים עומדים כמו הגוררת שלפני דברי ר' יוחנן, המובאת
 במילון מתוספתא יום טוב ב, יח: דלת הגוררת, מחצלת
 הגוררת וכו' בקל (כך בתוספתא מהדורת צוקרמנדל לפי כ"י
 ארפורט ומהדורת ליברמן לפי כ"י ווינא), וכן הוא הנוסח גם
 בירושלמי שבת, פרק ד, הלכה א, ושמא יש כאן מלשון א"י.
 בבבלי עירובין קא ע"א לשון הברייתא הוא דלת הנגררת,
 מחצלת הנגררת בנפעל, וכן בתוספתא ביצה, ראם ווילנא,
 ששינו בה לפי נוסח הבבלי.

מ"מ

רַבָּה זֹו שֶׁאֵנּוּ אוֹכְלִים – עַל שֵׁם מָה?

לא פעם שמעתי מפי זקני ירושלים דברי בדיחה על
 טעותו של אליעזר בן־יהודה שחידש את השם ריבָּה לשימורי
 הפירות העשויים בסוכר או בדבש, שאנו מורחים על לחמנו.
 בלהיטותו הגדולה להעשיר את לשוננו מתוכה לא הסתפק

בן־יהודה ביצירת המלה ובגזירתה מן השורש הערבי ומן
 המלה הערבית, אלא דימה למצאה במקורות חז"ל. לדבריהם
 של זקנים אלה הכניס בן־יהודה את מדרשו הלשוני על
 „תאפנה דבה” ועל „תופיני ריבה” למילונו הגדול, ובקושי
 רב עלה בידי להראות לאחדים מהם, שלא הגיע בן־יהודה כלל
 וכלל לאות רי"ש שבמילון, ושהמלה רִבָּה הנמצאת במילון
 (עמ' 6368) גזורה שם ממלה ערבית דומה, כמבואר שם
 בהערותו של עורך הכרכים האחרונים, פרופ' נ"ה טור־סיני.
 נתגלגלה לנו זכות ע"י ראובן סיוון, ונתגלה
 לנו מקורם של הדברים שסיפרו בני דורו של בן־יהודה
 בבדיחות דעתם. לא במילון נרשמו הדברים, אלא בעיתונו
 של בן־יהודה, והביאם סיוון בקונטרס האחרון של „לשוננו
 לעם”, עמ' 105—107, ועי"כ הראנו, מה הייתה הורתה ולידתה
 של מלה זו. המלה נתקבלה ונשתרשה בלשוננו, ולא נבוא
 לדחותה, מאחר שיש לה יסוד בשורש שמי (ערבי), כדרך
 מלים רבות, שנתחדשו בלשוננו, ושהרבה מהן מובאות במדורו
 של סיוון „מחיי המלים”. אולם אין אנו פטורים מלהעמיד את
 קוראינו על אמיתותם של הדברים עצמם. אחד החוקרים
 המעולים בלשונם של חז"ל, פרופ' ש' אברמסון, ניאות
 לבקשתנו והואיל לברר את סוגיית התופינים וה„ריבה” בדברי
 חז"ל, ואנו מביאים את בירוריו לקמן, אף שהדברים חורגים
 מן המסגרת העממית של „לשוננו לעם”.

דעת חז"ל בפירוש "תופיני"

(לבירור עניין ריבה)

בחביתי כהן גדול נאמר: על מחבת בשמן תעשה מרבכת תביאנה תפיני מנחת פתים וגו' (ויקרא ו, יד). כיצד יתקיימו מחבת ותפיני? נחלקו בו תנאים ואמוראים בבבלי ובירושלמי. במנחות דף נ ע"ב אמרו:

"איתמר, חביתי כהן גדול כיצד עושין אותו? רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן (נ"א: חנינא): אופה ואח"כ מטגנה ("על מחבת"); רבי אסי א"ר חנינא: מטגנה ואח"כ אופה. א"ר חייא בר אבא: כותאי¹ ידי מסתברא, תופיני — תאפינה נאה¹ ("בשעת אפייתה בתנור תהא גאה, ואם מטגנה תחילה הרי היא שחורה מן השמן ומן המחבת" — רש"י). רבי אסי אמר כותאי ידי מסתברא, תופיני — תאפינה נא ("בשעת אפייתה תהא נא, כמו 'אל תאכלו ממנו נא', כלומר (בכך) תהא מבושלת קצתו, ואינה מבושלת כל צורכה, והיינו טיגון. דבהא מודו כולי עלמא, דתרווייהו בעינן, כדכתיב 'על מחבת בשמן' וכתיב 'תופיני' — רש"י).

1. כן כ"י מינכן; ונשמט שם ע"י הדומות מן "רבי אסי" שלקמן עד "כתנאי"; בדפוסים: כוותיה; וע"פ כ"מ תיקנתי אף לקמן. — בכ"מ רב אסי.

1א. בפירוש הראב"ד לתורת כהנים פרשת צו הביא נוסח אחר, אמנם יחיד לפי שעה: "ויש שגורסין לדברי ר' חייא בר אבא תופיני נא, ולדברי ר' אסי תאפינה נאה", ועי' שם פירוש.

כתנאי, תופיני תאפינה נא. רבי אמר תאפינה נאה, רבי
(יוסי) [דוסא] אומר תאפינה רבה ("אפיות הרבה אופה
ומטגנה ואופה"), אית ליה נא, ואית ליה נאה ("משום הכי
אופה תחילה" — רש"י).

ומוסיף רש"י פירוש:

לישנא אחרינא, רבה², גדולה ומרוקעת ודקה³, וזהו
נוייה, ואית ליה מטגנה תחילה ואח"כ אופה ואיכא טיגון נא
(נוסח אחר: והטיגון הוא נא) ונאה וגדולה היא. לישנא אחרינא,
תאפנה רכה, שירככנה בשמן (קריבה נאה) [הרבה], וזהו נוייה,
תחילה מטגנה ואח"כ אופה, ואיכא נא ונאה. ושלשתן שמעתי.
שני הפירושים הראשונים שהביא רש"י נמצאים אף
במיוחס לרבנו גרשם מאור הגולה, ועיין ערוך תפיני.
לפי הפירוש הראשון של רש"י שלוש מחלוקות בדבר:

(א) תנא ראשון סבור: תאפינה נא — מטגנה
ואחר כך אופה.

(ב) רבי סבור: אופה ואח"כ מטגנה.

(ג) ורבי דוסא סבור: אופה ומטגנה ואופה.

2. בשיטה מקובצת הנוסח גרסינן תאפינה רפה, וכן בפירוש
לירושלמי לתלמיד ר' שמואל ב"ר שניאור שנזכר לקמן, אלא שאין
הנוסח בטוח שם, שמא באשגרה מרכה שלאחר כך הוא, עיין הערה 3.
יהפירוש השני הזה, שהוא אף בפירושו של רגמ"ה ובפירוש רבנו הלל
לתורת כהנים ובפירוש האלמוגי לתורת כהנים (עיין לקמן), הגרסה בו:
רבה — חוץ מכ"י אוקספורד של פירוש רבנו הלל, שנאמר בו אף:
„ס"א תאפינה רכה“.

3. בפירוש תלמיד ר"ש הנ"ל הנוסח: ורכה.

ולפי שני הפירושים האחרים אין כאן אלא שתי

מחלוקות:

(א) תנא ראשון ורבי דוסא סבורים: מטגנה ואחר כך אופה. (אלא שנחלקו בדרכי עשייתה; תנא ראשון סבור, שאין ייחוד בעשייתה ובצורתה, ורבי דוסא סבור, שצריך לעשותה גדולה דקה (או: רכה) או מרופכת בשמן הרבה.)

(ב) ורבי סבור: אופה ואחר כך מטגנה.

ואשר לנוסח בדברי רבי דוסא — בלשון ראשון גרס רבה, ובלשון אחר רכה (ועל פי זה בהגהות שיטה מקובצת אות יד: ס"א רכה. וכן בכ"י קהיר ודפוס ויניציא רפ"ט וש"ח וילקוט ובפירוש הראב"ד לתורת כהנים פ' צו. עיי' הגהות ב"דקדוקי סופרים"; וכן במיוחס לר"ש משאנץ לתו"כ פ' צו). אם כן, הנוסח בבבלי שקול, אם גורסים רבה או רכה.

אף בירושלמי שקלים פ"ז ה"ג נחלקו אמוראים, כדרך שנחלקו בבבלי. ואף שם הובאה מחלוקת התנאים (אלא שנתחלפו שם השמות), וזה לשונו:

תופיני, רבי יסא בשם רבי חנינה: מטגנה ואחר כך אופה

אותה. רבי אחא בשם רבי חנינה: אופה אותה ואחר כך מטגנה.

תופיני — תאפינה נא. רבי אומר: תופנה רכה. רבי

דוסא אמר: תופנה נויי.

אתיין אילין פלגויתה כהנין פלגויתה. מאן דאמר תופנה

נוי כמאן דאמר מטגנה ואחר כך אופה. מאן דאמר תופנה רכה
 כמאן דאמר אופה אות' ואחר כך מטגנה. (יש נוסחאות מהופכות:
 מ"ד תופנה נוי כמ"ד אופה ואח"כ מטגנה, ומ"ד תופנה רכה
 כמ"ד מטגנה ואח"כ אופה. עיין לקמן.)

רכה — כן הנוסח בדפוס ויניציא וקראטאשין, בכתב-
 יד לידן ובשרידי הירושלמי ובנוסחו של ר' שלמה סיריליאז
 (ועי' בפירוש). בדפוסים מאוחרים שינו וניסחו: תאפנה
 ריבה.

וטעה בן-יהודה («לשונונו לעם» קפ"ו, עמ' 106).
 שסבור היה ש"מפרשי הירושלמי משבשים הספרים וקוראים
 רכה" — אלא הנוסח הישן הוא רכה, וקצת מפרשים
 שינוהו לריבה. אמנם במסכת שקלים שעם הבבלי המצב שונה:
 בדפוסם ישנים ויניציא רפ"ב ורפ"ז ובזל ולובלין הגרסה
 רבה; בדפוס יושטיניאן, קראקא ובבבלישתי: רכה. ורק
 בדפוסים החדשים כתבו בדברי רבי ריבה. בכתב יד מינכן
 בכל הסוגיה — רבא.

הנוסח ריבה בירושלמי אינו אלא חידוש. והישן הוא
 רכה (או: רבה).

ומה פירוש? לפי הירושלמי, שמביא את מחלוקת נוי
 ורכה במחלוקת האמוראים (שלא כבדפוסים החדשים, ששינו
 על פי הבבלי: מ"ד תאפינה נאה וכו' ומ"ד תאפינה נא). נמצא
 לכאורה, שאין כאן אלא שתי מחלוקות בפירוש תאפנה נא
 של סתם הברייתא: זה אומר תאפינה נוי, וזה אומר תאפינה
 רכה (ויש בו שניים: נא ונוי).

ופירוש הדברים :

הפרשן הקדמון לירושלמי, והוא "תלמיד של רב שמואל ב"ר שניאור", מהדורת ר' אברהם סופר, ניו יורק תשי"ד, עמ' 87, העתיק מרש"י מנחות⁴, אלא שהוא גרס בסוף הדברים ("הכי גרסינן" — משמע שהיה לפניו אף נוסח אחר !): "מ"ד תאפינה נוי כמ"ד אופה ואח"כ מטגנה להוציא מהגרסה ההפוכה שלפנינו בדפוס ויניציא; וכן בפירוש הראב"ד לתורת כהנים פרשת צו פרק ד ה"ו: מאן דאמר תופיני תאפנה נאה כמאן דאמר מטגנה ואחר כך אופה. ולפי מה שראינו לעיל, שלפי הפירוש הראשון של רש"י שלוש מחלוקות בדברי, ולדברי האומר רכה (או רבה) אופה ומטגנה ואופה — לכאורה הוא שלא כדעת אחד מן האמוראים; וכיצד הביא הפרשן את דברי רש"י שנאמרו בבבלי (ושם יש להם מקום) לכאן? על כורחך פירושו הוא כך: מחלוקת האמוראים היא בפירושו של הכתוב "על מחבת", "תופיני" — לדעה אחת כבר אפה אותה עד שנתנה במחבת, והטיגון ("מחבת") הוא סוף מעשיה; ולדעה אחרת אין הטיגון סוף מעשה, אלא שיש לאפות אף אחר הטיגון. ולפי זה מי שסבור "אופה ומטגנה ואופה" הוא כמאן דאמר "מטגנה ואחר כך אופה", שהרי הוא מצריך אפיה לאחר הטיגון, ואין הטיגון סוף מעשה.

4. אף דיבורי התלמוד "אית ליה נא ואית ליה נאה", שאינם בירושלמי, העתיק מרש"י. וכך דרכם של ראשונים, כשמעתיקים מדברי אחרים, מעתיקים הכול, אף מה שאינו שייך לעניינם, משום שהתכוונו לעיקר הדבר, ולא לתיבות. ואין כאן מקום להאריך בזה.

לנוסחה האחרת: מ"ד תאפנה רכה (רבה) כמ"ד אופה ואחר כך מטגנה — צריך לפרש, שנחלקו, אם מעשיה מתחילים במחבת, אם לא. ומשום שכתוב תופני ומצריך עשייה מיוחדת לפני הטיגון ("אופה ומטגנה ואופה"), הרי שסבור: אופה ואחר כך מטגנה.⁵

אבל לפי שני הפירושים האחרים של רש"י הפירוש ברור: שאין אף בבבלי שלוש מחלוקות, אלא שתיים, ומי שאומר רכה הוא כמי שאומר נא. ובירושלמי, שאפשר שאין מי שאומר נא לבד, אלא או נוי או רכה — הרי ברור, שמי שאמר רכה הוא כמ"ד מטגנה ואחר כך אופה. (ואין צריך לומר לפי הגרסה ההפוכה "מ"ד נאה כמ"ד מטגנה ואח"כ אופה", שהפירוש פשוט, שזה נוייה, שתחילה מטגנה ואח"כ אופה).

אף בתורת כהנים פרשת צו פ"ד ה"ה, שהוא מקורה של הברייתא שהובאה בתלמודים, יש חילופי נוסח. בדפוסים — ריבה, וכן בפירושו של רבנו הלל שם (שהעתיק את שני הפירושים שבמיוחס לרבנו גרשם מאור הגולה במנחות, והם שני הפירושים הראשונים שברש"י שם, אף על פי שהם גרסו רבה!)⁶. אבל בכ"י רומי ובפירוש הראב"ד ועוד כמה כתבי-יד הגרסה רכה (והגר"א הגיה בתו"כ רבה במקום ריבה)⁷, ועיין

5. בדפוסים רבים ניסחו את דברי הירושלמי על פי הבבלי: "מ"ד תאפינה נאה כמ"ד תאפינה נא" ! ולא תלו את המחלוקת במ"ד רכה.

6. ע"י הערה 4.

7. שינויי הנוסחאות מרובים בברייתא הזאת, עיין כמבוא

ב"קרבן אהרן" בפירושו לתורת כהנים ובהגהות ר' יעקב
עמדין (לבבלי מנחות שם). וכתב הפרשן האלמוני לתורת
כהנים (כ"י מינכן 59, עיין עליו מאמרו של אברהם עפשטיין
במונאטסשריפט כרך 39, עמ' 456, ועדיין לא נתברר):

תופיני תאפה נא תופיינה פי' שמן קטנה (?) דמטגנה
בשמן בתחילה לקיים מצות מחבת ואחר כך כשהיא עדיין נא
אופה בתנור שנאמר על מחבת בשמן תופיני, פי' אחר הטיגון
תיאפינה. תופיני תאפינה נאה פי' דקסבר אופה ואחר כך מטגנה
שאם מטגנה קודם אפייה לא היתה נאה אלא שחורה. ר' אומ'
תופינה תאפה נאה ר"י אומר תיאפינה רבה פי' אפיות רבה
עושה בה מטגנה ואופה ומטגנה ואופה פי' דאית ליה תרי טעמיה
אפייה נאה.

ויש מפורשים ('ומטגנה ואופה' נמחק) תפיינא רבה פי'
רבוכה ומרוקעת וזהו דקה. ל"א תופיני רכה פי' בכף

של רא"א פינקלשטיין למהודרת הצילום של כ"י רומי, עמ' כט. ויש
להעיר, שבספר השרשים לר"י אבן ג'נאח, שורש תפן, כתב: "ואין
לנו ראייה על ענין המלה מן המקרא. ורבותינו ז"ל פרשוה במה
שאמרו 'תופיני תאפה נא', רצו בה שיאפיה חצי אפיה כדי שתהא
רכה בלתי אפויה כל צרכה, וזה שאמרו רבותינו ז"ל בתופיני יתכן
שהיה חפצם בו פירוש ענין תופיני בלבד, לא פרוש עקרו וענינו יחדו.
ואם הוא כן, המלה תופיני מן השער הזה (כלומר משורש תפן). ואם רצי
בו פרוש עקרו עוד אין מלת תופיני מן השער הזה, מפני שהיא מלה
מורכבת מן תאפה עתיד אפה ומן נא, וענינה שתאפה חצי אפיה...
ואינו נמנע שיקראו העברים הלחם אשר איננו אפוי כל צרכו וכאלו
בושל חצי בשול תופיני וכו'".

שירכיכנה הרבה פעמים בשמן משמינה וזהו נאה. ופליגי הת'
בפ' התכלת.

הכול כמו ברש"י ונוסחו מחזק את הנוסח שלנו ברש"י,
שהפירוש השני הוא לפי הגרסה רבה ולא רכה, כמו שכתבנו
לעיל.

לפי כל הנאמר נמצינו למדים:

(א) בבבלי מנחות עיקר הגרסה הוא רבה, ונוסח
אחר רכה.

(ב) בירושלמי ובתורת כהנים עיקר הגרסה
הוא רכה, ומיעוט נוסחאות: רבה, ריבה.

(ג) הגרסה ריבה, אם יש לה עמידה, אין לפרשה
אלא מלשון ריבוי. וכמות שפירשו מפרשי תורת כהנים
הקדמונים על פי רש"י ורגמ"ה. וכן אף פירוש בירושלמי,
כמות שנתפרש לעיל. ואין לפרש, שריבה הוא דרך
אפיה, כלומר מטוגנת ואחר כך אפיה, שאינו מתאים כלל
לנוסח: "מ"ד תופיני ריבה כמ"ד אופה ואח"כ מטגנה". ועוד,
שאינו דורש ריבה על לשון מחבת, אלא על לשון תופיני,
ולפי בן־יהודה הרי אין רבה אפיה, אלא טיגון. (ועי' לחם
משנה, פרק י"ג מהלכות מעשה הקרבנות הל' יג, ובפירוש
"תוספת העזרה" על תורת כהנים פרשת צו).

ופירוש ריבה הוא כלשון השגור במדרשי הלכה:
ריבה = הרבה. וכעין זה מצאנו במכילתא פסחא, פרשה ד'
"ד"א 'במכסת נפשות' למה נאמר, לפי שנאמר 'איש', אין
לי אלא איש; אשה, טומטום, אנדרוגינוס מנין? תלמוד לומר
'במכסת נפשות' ריבה". וכאן פירושו: תופיני, שהוא לשון
רבים, דרשוהו לרבות אפיות הרבה.